

JEL Q18; Q12; Q13

УДК 338.43:631.115:338.4

**СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ
СМЕЙНИХ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У КОНТЕКСТІ
ВОЄННОГО ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО ВИКЛИКІВ***М. Малік, д. е. н., професор, академік НААН**ORCID ID: 0000-0001-9198-4460**О. Шпикуляк, д. е. н., професор, член-кореспондент НААН**ORCID ID: 0000-0001-5257-5517**І. Беженар, к. е. н.**ORCID ID: 0000-0002-4584-9062**А. Тарасюк, к. е. н., докторант**ORCID ID: 0000-0002-5753-1377**А. Лупенко, к. е. н., докторант**ORCID ID: 0000-0003-1720-3157**Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»**Національна академія аграрних наук України*

© М. Малік, О. Шпикуляк, І. Беженар, А. Тарасюк, А. Лупенко, 2024

[https:// 10.31734/agrarecon2024.03-04.003](https://10.31734/agrarecon2024.03-04.003)***Малік М., Шпикуляк О., Беженар І., Тарасюк А., Лупенко А. Стратегічні напрями стимулювання розвитку сімейних фермерських господарств у контексті воєнного та євроінтеграційного викликів***

Розглянуто стратегічні напрями розвитку сімейних фермерських господарств у контексті військових та євроінтеграційних викликів, що є надзвичайно важливим для відновлення аграрного сектору в Україні. Зокрема досліджено інституційні та економічні проблеми, які впливають на формування та розвиток цих господарств. Метою дослідження є теоретичне та методологічне обґрунтування, а також розробка рекомендацій для стимулювання розвитку сімейних фермерських господарств в умовах воєнного стану та процесу євроінтеграції. Використано статистико-економічний і абстрактно-логічний методи, а також графічні прийоми, для аналізу наявних даних. Застосовано комплексний підхід до методології дослідження, зокрема статистико-економічні та монографічні методи для виявлення причин недостатнього розвитку цього напрямку господарювання. У процесі післявоєнної відбудови аграрної економіки сімейні фермерські господарства стануть найадаптованішими до нових умов і відіграватимуть ключову роль у формуванні стратегій для реалізації програм розвитку органічного землеробства та циркулярної економіки. Окреслено умови, необхідні для перетворення особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства, а також відзначено їхнє кількісне зростання. Узагальнено практику діяльності окремих сімейних господарств, визначено проблеми інституційних та економічних чинників недостатнього розвитку і трансформації особистих селянських господарств. Проаналізовано потенціал громадських ініціатив, спрямованих на підтримку та стимулювання розвитку сімейних ферм в умовах воєнного стану та в контексті євроінтеграційних перспектив. Наголошено на зростанні ролі інтеграційних процесів у економічному розвитку сімейного фермерства. Визначено роль сімейних фермерських господарств у продовольчому забезпеченні населення, зайнятості сільських жителів і виробництва трудомістких видів продукції та подоланні негативних явищ, спричинених воєнними діями. Узагальнено формування організаційно-економічного забезпечення діяльності сімейних фермерських господарств. Підсумовано практичну діяльність окремих сімейних фермерських господарств, обґрунтовано доцільність державної підтримки розвитку малих підприємницьких суб'єктів та їхню роль у подоланні наслідків війни. Оцінено позитивні сторони та недоліки в розвитку особистих селянських господарств та причини недостатнього формування сімейного фермерства. Дослідження дало змогу розробити методичні підходи для пропозицій із створення сімейних фермерських господарств на основі особистих селянських господарств. Механізм реалізації представлено через ідентифікації напрямів сталого розвитку.

Наукова новизна роботи полягає у всебічному аналізі впливу воєнного стану та євроінтеграційних процесів на розвиток сімейних фермерських господарств в Україні. Результати дослідження мають практичну цінність для використання сімейними фермерськими господарствами, сільськими громадами та інвесторами, які можуть отримати вигоду перспектив стимулювання розвитку сімейних фермерських господарств і можуть сприяти формуванню стратегічних напрямів державної політики у сфері аграрної економіки. Розроблено методичні підходи до створення сімейних фермерських господарств на основі особистих селянських господарств, що можуть сприяти підвищенню їхньої ефективності, покращанню соціально-економічного добробуту селян та розвитку сільських територій.

Ключові слова: стимулювання розвитку, сімейні фермерські господарства, аграрна економіка, воєнний стан, євроінтеграція, соціально-економічні проблеми, державна підтримка, особисті селянські господарства, кооперативи, економічна безпека, інституційні засади розвитку.

Malik M., Shpykuliak O., Bezhenar I., Tarasiuk A., Lupenko A. Strategic directions of stimulating the development of family farms in the context of military and European integration challenges

The article examines the strategic directions for developing family farms in Ukraine, particularly in the context of challenges arising from military conflict and European integration. These challenges present a unique opportunity for the recovery of the agricultural sector in the country. The study also investigates the institutional and economic issues impacting the formation and growth of family farms. The primary aim of the research is to provide a theoretical and methodological foundation for developing recommendations that stimulate the growth of family farms amid martial law and the ongoing process of European integration. To achieve this, the research employs statistical-economic and abstract-logical methods, along with graphical techniques for data analysis. A comprehensive approach to research methodology incorporates statistical-economic and monographic methods to identify the reasons behind the insufficient development of this sector. As the agrarian economy undergoes reconstruction, family farms are expected to adapt quickly to new conditions and play a pivotal role in implementing strategies for organic agriculture and the circular economy. The article outlines the necessary conditions for transforming personal peasant farms into family farms and notes their current number. It summarizes the practices of individual family farms while identifying the institutional and economic challenges hindering their development. The potential of public initiatives aimed at supporting and stimulating the growth of family farms during martial law, in light of European integration prospects, is analyzed. The article emphasizes the increasing importance of integration processes in the economic development of family farming. Furthermore, it clarifies the role of family farms in providing food for the population, creating employment opportunities for rural residents, producing labor-related goods, and mitigating the negative impacts of military actions. The research evaluates the organizational and economic support necessary for the functioning of family farms. It assesses both the advantages and shortcomings in the development of personal peasant farms and identifies the reasons for the limited growth of family farming. The findings of this study offer methodological approaches for establishing family farms based on personal peasant farms. The article presents a mechanism for implementation by identifying sustainable development pathways. The scientific novelty of this research lies in its comprehensive analysis of how martial law and European integration influence the development of family farms in Ukraine. The results have practical implications for family farms, rural communities, and investors, who can benefit from initiatives that stimulate family farm development and help shape strategic directions for state policy in the agrarian economy. Methodological approaches to creating family farms from personal peasant farms have been developed, aimed at enhancing their efficiency, improving the socio-economic well-being of peasants, and fostering rural development.

Keywords: stimulation of development, family farms, agrarian economy, martial law, European integration, socio-economic problems, state support, peculiarities of peasant farms, cooperatives, economic security, institutional foundations of development.

Постановка проблеми. В аграрному секторі України діють господарські формування всіх організаційно-правових форм, при цьому значна частина з них – це фермерські господарства. Законом України «Про внесення змін до Закону України “Про фермерське господарство” щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» (2016) було запроваджено інститут сімейних фермерських господарств. Необхідність створення такого ін-

ституту обґрунтовано тим, що особисті селянські господарства, які є найчисленнішими представниками сімейного типу господарювання в аграрному секторі економіки України, фактично функціонують як сімейні фермерські господарства. Виникла потреба у формуванні правових, економічних та соціальних умов для трансформації ОСГ (особистих селянських господарств) у сімейні фермерські господарства зі статусом юридичної особи або фізичної особи-підприємця, які

виробляють сільськогосподарську продукцію. Це дозволить їм брати повноцінну участь в аграрному ринку, підвищити соціальний захист членів таких господарств, сприяти створенню життєздатної системи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації та розвитку малих форм господарювання в сільській місцевості.

Сучасний стан розвитку сімейних фермерських господарств є критично важливим для забезпечення продовольчої безпеки та соціально-економічного добробуту сільських територій, особливо в умовах воєнного стану.

При визначенні стратегічних напрямів розвитку малих господарських формувань та інтеграційних процесів слід враховувати динаміку і зміст міжнародної інтеграції України в ЄС. Умови розвитку підприємницьких структур будуть адаптуватися до умов Спільної Аграрної Політики цієї спільноти.

Проблемними питаннями щодо реалізації стратегії розвитку господарських аграрних формувань (сімейних фермерських і особистих селянських господарств) у воєнний та повоєнний періоди відновлення економіки України будуть питання відновлення виробничих потужностей, логістичних шляхів, інфраструктури, матеріального і фінансового забезпечення та відбудови зручованих приміщень, зачистка територій та необхідності формування пропозицій організаційного, економічного та інституційного забезпечення практики їхнього розвитку.

Посилення засад стратегічних напрямів стимулювання розвитку господарських аграрних формувань вимагають вектори, пов'язані з досягненням Цілей Сталого Розвитку з адаптацією до умов глобального потепління та реалізації Зеленого курсу Євросоюзу.

Міжнародні організації, такі як ООН і Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО), активно підтримують розвиток сімейних фермерських господарств. ООН ініціювала Глобальний план дій на період «Десятиліття сімейних фермерських господарств». За даними ФАО, понад 90 % усіх господарств у світі є сімейними фермерськими, і вони виробляють близько 80 % світового продовольства (ФАО, 2021). Ці господарства відіграють важливу роль у забезпеченні сталого розвитку. Метою «Де-

сятиліття сімейних фермерських господарств» є створення сприятливих умов, що зміцнюють їхні позиції та максимізують їхній внесок у глобальну продовольчу безпеку та харчування (ФАО, 2019). Глобальний план дій на 2012–2028 роки ґрунтується на необхідності покращання доступу сімейних фермерських господарств до соціального захисту, фінансових ресурсів, ринків, навчальних програм і можливостей для отримання доходів.

Координацію Глобального плану дій «Десятиліття сімейних фермерських господарств» здійснюють дві установи ООН – Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО) та Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСР). Президент МФСР Жильбер Унгбо зазначив, що для досягнення Цілей сталого розвитку, спрямованих на подолання голоду та бідності, потрібно інвестувати в малі сімейні фермерські господарства. Це дозволить їм ефективно використовувати свої активи, знання та енергію, змінюючи своє життя та суспільство загалом. Унгбо наголосив, що рішення, які ми ухвалюємо зараз, визначають стан наших майбутніх продовольчих систем (Milk.ua, 2019).

Глобальний план дій містить детальний опис конкретних заходів для вирішення зазначених проблем. Зокрема передбачає створення сприятливих політичних умов, підтримку молоді та жінок у сільській місцевості, зміцнення організацій сімейних фермерів та їхніх можливостей, а також покращання засобів до функціонування та стабільності сімейних фермерських господарств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розроблення стратегічних напрямків стимулювання розвитку сімейного фермерства презентовані у публікаціях вітчизняних і зарубіжних учених. Основну увагу в публікаціях спрямовано на Цілі сталого розвитку на період до 2030 року та Десятиліття сімейних фермерських господарств ООН на 2019–2028 рр. (FAO and WTO, 2019).

Лупенко Ю. О. та ін. (2020) порушували питання організації сімейних фермерських господарств: методика виконання, концептуальні підходи до розвитку сімейних фермерських господарств, роль сімейного фермерства у розвитку сільських територій,

а також висвітлення практик функціонування фермерських господарств.

Про значення, економічну динаміку функціонування сімейного фермерства сформовано низку публікацій, зокрема: про роль фермерства в економіці – Ліст Фрідріх (2021), Ю. Губені (2022) – про практику створення сімейних господарств на Львівщині, Н. Чандран (2020) – щодо оцінки інституційного статусу фермерських господарств. Окремі питання розвитку фермерських господарств, методики формування, функціонування та розвитку розкрито в публікаціях авторів статей М. Маліка (2020, 2020, 2019), Ю. Лупенка (2023) О. Шпикуляка (2023, 2023, 2022).

М. Малік, С. Кравченко та інші (2023) досліджують теоретико-методологічні основи та соціально-економічні виклики мікропідприємницької діяльності в сільському господарстві під час воєнного стану. Вони доводять, що брак стабільних каналів збуту продукції мікропідприємств, низькі закупівельні ціни та значне підвищення цін на енергоносії, техніку, добрива та засоби захисту рослин через військові дії роблять виробництво неефективним. Автори наголошують, що одним із пріоритетних напрямків регіональної політики залишається розвиток сімейних фермерських господарств, малого та мікробізнесу в сільській місцевості.

Аналіз останніх досліджень показує, що сімейні фермерські господарства відіграють ключову роль у сталому розвитку сільських територій (Wu et al., 2020; Guo et al., 2021).

Wu, Fang, Guo, Xibao та Guo, Xia вивчають політики, запроваджені в Китаї протягом останніх десятиліть для стимулювання розвитку сімейних ферм і кооперативів. Важливою частиною підвищення продуктивності сімейних ферм є впровадження нових технологій. Спираючись на дані опитувань, автори з'ясували, що для сімейних ферм членство в кооперативі позитивно і суттєво впливає на впровадження нових технологій (Wu et al., 2023).

Аналіз досліджень іноземних авторів, таких як Ahmad, S., Smale, M., Theriault, V., та Maiga, E., (2023) показав, що субсидії мають позитивний вплив на сільськогосподарське виробництво. Зокрема субсидії на добрива та насіння для цільових культур

сприяють підвищенню продуктивності сільського господарства та покращанню продовольчої безпеки. Вони виявили, що сімейні фермери, які отримують субсидії на добрива, виділяють більше землі під цільові культури, такі як рис, кукурудза та бавовна, ніж під нецільові культури. Субсидії на насіння нецільових культур компенсують упередженість субсидій на добрива, покращуючи різноманітність культур. (Ahmad, S., Smale, M., Theriault, V., Maiga, E., 2023).

Lin, Y., Li, C. (2023) довели, що сільська агломерація електронної комерції сприяє розвитку сімейних ферм через ефект переповнення знань, спільне використання інфраструктури та відповідний ефект робочої сили. Результати цього дослідження допомагають покращити планування розвитку електронної комерції в сільській місцевості, вивчити рушійні сили цифрової трансформації сільського господарства та надати цінні довідкові матеріали для інших країн і регіонів щодо розвитку сімейних ферм (Lin, Y., Li, C., 2023).

Дослідження Galdeano-Gómez, E., Aznar-Sánchez, J. A., Pérez-Mesa, J. C. дає уявлення про різні компроміси та синергію між вимірами сталого розвитку. Зокрема, інтеграція екологічних, соціальних та економічних компонентів може бути корисною для надання допомоги іншим регіонам у адаптації їхніх сільськогосподарських систем, особливо в тих, де переважає дрібне фермерство (Galdeano-Gómez, E. et al., 2023).

Проте розвиток сімейного фермерства, зокрема в Україні, потребує уточнення питань, пов'язаних із стратегією стимулювання розвитку фермерства в умовах кризи, викликаній воєнними діями, і особливо потребує розкриття джерел, механізмів стимулювання, формування інституційних умов для створення фермерських господарств, встановлення причин і шляхів активного залучення особистих селянських господарств до процесів трансформації у фермерські господарства сімейного типу.

Постановка завдання. Наше завдання – теоретико-методологічне обґрунтування й розробка пропозицій щодо стимулювання розвитку сімейних фермерських господарств в умовах воєнного стану та євроінтеграції; аналіз наявних проблем, вивчення практики

діяльності сімейних ферм, розробка методичних підходів до їхнього розвитку та визначення ролі державної підтримки у подоланні кризових явищ.

Методика дослідження та матеріали.

Дослідження базується на трактуванні теорії та практики формування і розвитку сімейних фермерських господарств виходячи з правового забезпечення сімейного господарювання. Методологія дослідження спрямована на уточнення сутності «сімейне фермерське господарство» та визначення підходів до їхнього функціонування в умовах воєнних та євроінтеграційних викликів.

Оцінка дефініцій «сімейних фермерське господарство», «особисте селянське господарство» і їхній розвиток у кризових умовах дозволили встановити зв'язок між формуваннями сімейних фермерських господарств і джерелами їхньої організації та узагальнити діяльність окремих господарств у різних регіонах та за напрямками діяльності.

У цьому дослідженні застосовано комплексний підхід до методології дослідження, зокрема статистико-економічні та монографічні методи для виявлення причин недостатнього розвитку цього напрямку господарювання, для аналізу та розробки стратегій розвитку сімейних фермерських господарств в умовах воєнного стану та євроінтеграційних викликів. Основними етапами наукової роботи були: огляд та аналіз літературних джерел – виконано всебічний огляд наукових публікацій та досліджень щодо розвитку сімейних фермерських господарств, аграрної політики та впливу воєнних дій на сільське господарство. Основними джерелами інформації стали наукові журнали, дані про сімейні фермерські господарства з мережі інтернет, а також законодавчі акти України.

Використано статистико-економічний та абстрактно-логічний методи, а також графічні прийоми для аналізу даних. Статистико-економічний метод дозволив провести кількісний аналіз розвитку сімейних фермерських господарств, виявити тенденції та закономірності.

Застосування комплексного підходу до методології дослідження їхнього розвитку з використанням статистико-економічних та монографічних методів дало змогу виявити причини недостатнього розвитку цього на-

прямую господарювання та сформулювати причини і шляхи їхнього вирішення. Абстрактно-логічний метод використано для узагальнення теоретичних підходів і формулювання висновків на основі отриманих результатів.

Обґрунтовано роль сімейних фермерських господарств у розвитку сільських територій і територіальних громад. Визначено роль кооперації та інших інтеграційних процесів у розвитку сімейного господарювання, обґрунтовано спеціалізацію фермерських господарств.

Вибірка для дослідження базувалася на даних із офіційних статистичних джерел, таких як Державна служба статистики України. Вибірка охоплювала сімейні фермерські господарства різних регіонів України, зокрема західних регіонів, які мають найбільшу кількість таких господарств (спостерігається масовість їхньої організації в західних регіонах України). Зокрема було проаналізовано діяльність фермерських господарств у Львівській, Хмельницькій, Волинській та Рівненській областях.

Слід урахувати, що використані дані (за окремими господарствами) не цілком репрезентативні, і лише детальніше дослідження в окремих господарствах, отримання статистичних даних про кількість та площу земель сімейних фермерських господарств, їхні продуктивність, економічні показники та інституційні умови функціонування забезпечать детальнішу інформацію, з якою стикаються сімейні фермерські господарства в умовах здійснення в країні воєнних дій і підготовки до вступу в Європейську спільноту. Також потрібно в майбутньому врахувати дані опитувань фермерів щодо їхніх досвіду, проблем та перспектив розвитку в умовах воєнного стану. Немає точних даних втрат окремих господарств від воєнних дій. Ці дані постійно змінюються, але загальні тенденції залишаються. Оцінено стимулюючі дії, пов'язані з допомогою фінансовою, аналітичною й правовою.

Дослідження має низку обмежень, пов'язаних із воєнними діями, фінансування діяльності яких потребують додаткових досліджень. Для аналізу соціально-економічних проблем розвитку сімейних фермерських господарств застосовано системний підхід, який передбачав аналіз економічних, соціа-

льних та екологічних компонентів. Методологія дослідження також охоплювала аналіз політичних та інституційних умов, які впливають на розвиток сімейних ферм. Для обробки та аналізу даних використовували сучасні інструменти статистичного аналізу, такі як програми Excel. Графічні прийоми використовувалися для візуалізації результатів дослідження та створення графіків.

Виклад основного матеріалу. У світі понад 1,5 мільярда людей виробляють сільськогосподарську продукцію, більшість з яких є членами дрібних селянських господарств. Це виробництво є джерелом доходів для 86 % сільського населення. Сімейні фермерські господарства – найпоширеніша форма господарювання у світі. В Україні близько 2,6 мільйона селян самозайняті в сільськогосподарському виробництві (Державна служба статистики України, 2024).

Приблизно третину валової продукції сільського господарства виробляють фізичні особи, зайняті у виробництві трудомістких та менш рентабельних галузей. При цьому належних каналів збуту виробної продукції особистими селянськими господарствами не сформовано. Тим більше, ці виробники перебувають поза системами оподаткування, перевірки безпечності продукції та належної прямої підтримки як виробничої, так і соціальної, з боку держави. Особливістю господарювання в особистих селянських господарствах є характер майнових трудових відносин та взаємовідповідальність членів сім'ї.

Вирішення цих проблем забезпечить розвиток аграрного підприємництва у найперспективніших сферах, спроможних забезпечити суттєвий приріст доданої вартості. Такими є сфера переробки сільськогосподарської сировини (зокрема переробка продукції рослинництва на продукцію тваринництва), інноваційного оновлення виробництва та інфраструктури, цифровізація виробничих та супутніх процесів.

Тваринництво загалом є пріоритетом для малих господарських формувань (сімейні фермерські та особисті селянські господарства), хоча малі аграрні виробники мають обмежені можливості фінансових ресурсних засобів для покриття витрат, яких потребує розвиток підприємництва, але можна вести мову про нішеві продукти – наприклад, ко-

зине молоко, м'ясо кролів, продукція вівчарства, равликівництва.

Закон України «Про фермерське господарство» регулює особливості створення та функціонування сімейних фермерських господарств (СФГ) і визначає два їх типи:

- СФГ зі статусом юридичної особи;
- СФГ без статусу юридичної особи, організовані на основі діяльності фізичної особи-підприємця.

Обсяги і вид виробництва продукції залежать від розміру підприємства (2–20 га), розміщення і традиції регіону.

Закон України «Про фермерське господарство» передбачає, що сімейні фермерські господарства отримують додаткову державну підтримку відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільськогосподарства України». Ця підтримка передбачає, зокрема, сплату єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» (2018) надає сільським мешканцям можливість легалізувати свою підприємницьку діяльність. Фізичні особи-підприємці, які заснували фермерські господарства, зокрема сімейні, можуть стати платниками єдиного податку четвертої групи за умови виконання таких критеріїв:

- здійснюють виключно вирощування, відгодовування, збір, вилов, переробку та продаж власно вирощеної або відгодованої сільськогосподарської продукції;
- здійснюють господарську діяльність за місцем податкової адреси (крім постачання);
- не використовують постійну найману працю;
- членами фермерського господарства є лише члени сім'ї, як визначено у частині другій статті 3 Сімейного кодексу України;
- площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду у власності чи користуванні членів фермерського господарства становить від двох до 20-ти гектарів.

До повномасштабного вторгнення росії в Україну при розгляді статистики розвитку фермерства спостерігали тенденцію до зрос-

тання кількості ферм. А з початком воєнних дій, за рахунок зайнятих територій, їхня кількість різко зменшилася (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка розвитку фермерських господарств в Україні, 2015–2023 рр., од.

Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України (2023)

Із початку повномасштабної війни частка фермерських господарств припинила свою діяльність через перебування в зоні бойових дій та на тимчасово окупованих територіях. Через деструктивність інституційних умов воєнного часу розвиток підприємницької діяльності фермерських господарств на значній території України виявився неможливим, що заблокувало також упровадження глобальних та європейських ініціатив з реалізації заходів запобігання змінам клімату тощо (Шпикуляк О. Г., Пугачов М. І. та Ксенофонтowa К. Ю., 2024).

Водночас у сільському господарстві, як показує практика, фермерські господарства – найспроможніші в досягненні критеріїв сталого розвитку сільських територій і є невід’ємним елементом збереження місцевої культури. Сімейний фермер – це господар, вмотивований через власну працю і працю членів своєї сім’ї.

Сімейні фермерські господарства формують соціальний капітал на рівні сім’ї та діють відповідно до організаційно-економічного механізму, окресленого ними, на принципах конкурентоспроможності. Сімейні фермерські господарства також реалізують засади сталості й інклюзивності в економічній, екологічній і соціальній сферах розвитку сільських територій, як чинник доступності продовольства і збереження довкілля для майбутніх поколінь.

Нині в Україні (як потенційна складова сімейних фермерських господарств) налічують 3,8 млн особистих селянських господарств, які використовують близько 6 млн гектарів землі (Державна служба статистики України, 2023).

Управління особистим селянським господарством не класифікується як підприємницька діяльність. Для ведення таких господарств використовують земельні ділянки площею до двох гектарів. Основні характеристики особистих селянських господарств у сільській місцевості представлені в табл. 1.

Кількість особистих селянських господарств за період 2017–2023 років зменшилася з 4031,7 тис. до 3845,3 тис., що становить 95,38 % від показника 2017 року.

Загальна площа земель у власності ОСГ у 2023 році становила 6061,7 тис. га, що дорівнює 98,16 % від площі у 2017 році. Для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд: площа скоротилася з 793,3 тис. га у 2017 році до 764,1 тис. га у 2023 році (96,32 %). Для ведення особистого селянського господарства: площа зменшилася незначно, досягнувши 2522,1 тис. га у 2023 році (98,86 % від 2017 року). Для ведення товарного виробництва: площа скоротилася до 2700,9 тис. га у 2023 році (96,48 % від 2017 року).

Площа земель, взятих в оренду, зростає з 338,5 тис. га у 2017 році, до 389,1 тис. га у 2023 році (114,9 %), що може свідчити про підприємницькі наміри таких орендарів.

За вироблення близько 40 % валової продукції сільського господарства продукція, вироблена лише фермерськими господарствами, становила 12,6 % у 2021 році, за рівня рентабельності >30 %. Площа використовуваних угідь фермерськими господарствами становить 4,8 млн гектарів.

Таблиця 1

**Основні показники діяльності особистих селянських господарств
у сільській місцевості**

Показник	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2023 до 2017 р., %
Кількість ОСГ, тис. од.	4031,7	3996,5	3975,1	3954,8	3921,5	3853,2	3845,3	95,38
Площа землі у власності ОСГ, тис. га, у т.ч. :	6175,6	6132,2	6133,6	6125,7	6120	6021,4	6061,7	98,16
Для будівництва й обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд, тис. га	793,3	791	788,3	787	777,1	762,1	764,1	96,32
Для ведення особистого селянського господарства, тис. га	2551,3	2513,4	2512,6	2517,7	2544,2	2513,4	2522,1	98,86
Для ведення товарного виробництва, тис. га:	2799,3	2777,1	2781,8	2772,6	2735,3	2675,2	2700,9	96,48
З них узяті в оренду, тис. га	338,5	345	348,2	350,9	367,1	365,8	389,1	114,9

Джерело: сформовано з використанням даних Державної служби статистики України (2023)

Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про фермерське господарство” щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 31 березня 2016 року розширив можливості для створення сімейних фермерських господарств, зокрема через організацію їх у формі фізичної особи-підприємця.

Розвиток сімейних ферм базується на використанні потенціалу господарств населення. Наші оцінки показують, що найперспективнішими для трансформації у фермерські господарства є ті, які обробляють понад десять гектарів сільськогосподарських угідь. Незважаючи на те, що таких господарств налічується лише 186 тисяч, або 3,9 % від усіх особистих селянських господарств у 2021 році, вони займають понад третину від загальної кількості господарств. Відповідно, потенціалом для розвитку сімейного фермерства є особисті селянські господарства, які використовують від двох до десяти гектарів землі, що відповідає нормам закону. Такі господарства становлять 2,1 % за чисельністю та 11,9 % за площею земель.

Проте, як показують дослідження, готові зареєструватися, за належних умов, не більше ніж 15 % господарств (табл. 2). Прогноз зробили в доповіді на зборах Всеукра-

їнського конгресу вчених економістів-аграрників у 2019 році.

Через COVID-19 і воєнну агресію РФ прогноз щодо кількості малих фермерських господарств уже не справдився. Реалізація зазначених прогнозів потребує значних реальних стимулів. Розвиток фермерства в Україні стримується через недоліки ринкових механізмів. Упродовж останніх років аграрна політика країни була спрямована на підтримку великих корпоративних структур, які провадять промислове сільське господарство та впроваджують монокультурні системи.

Львівська та Хмельницька області є лідерами за кількістю сімейних молочних ферм, які беруть участь у проекті «Сімейні молочні ферми», маючи відповідно 48 та 37 господарств (Проект «Сімейні молочні ферми», 2024). Волинська та Рівненська області займають друге та третє місця з 26 та 23 діючими фермами. Позитивну динаміку відкриття нових ферм демонструють регіони, де проект лише розпочався: Полтавська область – дев'ять ферм, Миколаївська – шість, та Сумська – чотири ферми. У 2021 році кількість нових учасників проекту зросла на 100 ферм, а географія проекту розширилася до 12 регіонів.

Таблиця 2

Прогноз змін кількості та землекористування сільськогосподарських формувань після трансформації господарств населення у сімейні фермерські господарства

Господарські формування	2016 р. факт	2025 р. прогноз	% до 2016 р.	+/-
Малі фермерські (сімейні), кількість тис.	32,8	350,3	В 10,7 раз	+312,5
Площа с.-г. угідь, млн га	2,7	8,0	294	+5,3
Господарства населення кількість тис.	15033,4	14715,9	97,9	-317,5
Площа с.-г. угідь, млн га	15,7	10,5	66,6	-5,3

Джерело: сформовано з використанням (Lupenko Yu. O., Shpykulyak O. H., Mesel-Veseliak V. Ya and el., 2019)

У рамках дослідження проаналізували діяльність окремих сімейних молочних ферм, які беруть участь у проєкті «Сімейні молочні ферми». Першу ферму, «Відродження», у листопаді 2017 року відкрила родина Никончуків у селі Мощаниці Здолбунівського району на Рівненщині. Наразі там планують розширити господарство до 70 корів. Під час військової агресії Росії ферма надала прихисток для 20 тимчасово переміщених осіб (Malik, M. Y., Kravchenko, S. A., 2023b).

На Волині зараз функціонує 17 сімейних ферм, що стало альтернативою виїзду за кордон, оскільки родини можуть утримувати худобу, користуючись перевагами офіційного працевлаштування, створюючи робочі місця та набуваючи трудового стажу. Серед відомих представників сімейних молочних ферм виділяється родина Юхимчуків з Волині, яка утримує 74 голови великої рогатої худоби, з них 39 дійних корів. Вони одні з перших на Волині створили сімейну ферму «Молочне диво» в селі Рачин Луцького району. Особливістю цієї ферми є велика кількість худоби. Господарство зареєстроване як сімейне фермерське господарство – ФОП (без статусу юридичної особи відповідно до статті 81 Закону України «Про фермерське господарство»). Вони отримують державну підтримку в рамках програм підтримки фермерських господарств. Проблемою для господарств був процес реєстрації у 2019 році, що свідчить про необхідність скорочення бюрократичних процедур.

Під час війни ферма активно долучається до волонтерської діяльності, щотижня передаючи сир, молоко, сметану для жінок, які готують їжу, яку доставляють волонте-

рами в Бучу, Ірпінь, Миколаїв, а зараз – на фронт. Навесні 2022 року вони зіткнулися з дефіцитом насіння кукурудзи та обмеженнями на купівлю пального.

З огляду на велику кількість корів та середньодобовий надій близько 200 літрів, перспективою розвитку цього господарства є започаткування переробки молока та реалізація продукції під власною торговою маркою у спеціально розробленій упаковці.

На Рівненщині функціонує перша показова молочна ферма в рамках проєкту «Сімейні молочні ферми», що реалізується за підтримки ПРООН та уряду Швеції. Ферма «Юнікасоль», завдяки підтримці проєкту, відкрила власну крафтову сироварню (Юнікасоль, 2024). Основна діяльність ферми – розведення великої рогатої худоби молочних порід. Крім того, ферма надає в оренду сільськогосподарські машини і устаткування, здійснює оптову торгівлю сільськогосподарськими машинами й устаткуванням, а також оптову торгівлю шкірсировиною та шкірою. Статутний капітал становить 600 000 грн, розподілений між власниками: Нечипорук Віта Миколаївна (внесок 300 000 грн – 50 %) та Нечипорук Юрій Миколайович (керівник, внесок 300 000 грн – 50 %).

Ферма «Юнікасоль» утримує 29 голів великої рогатої худоби. У рамках проєкту фермери отримали все необхідне обладнання для виробництва крафтового сиру. Завдяки цьому сироварня «Юнікасоль» щомісяця продає близько 300–400 кг сиру через Інтернет та місцеві магазини. Особливістю цієї ферми є виробництво 14 різних видів крафтових сирів, рецепти яких розробляє родина

самостійно за підтримки фахівців проекту. Окрім популярних видів сирів, таких як моцарела, твердий сир, бринза і сулугуні, вони пропонують оригінальні смаки: лавандовий, кавовий, з м'ятою, а також сир, витриманий понад шість місяців.

Ферма активно просуває свою продукцію через вебсайт та сторінки в соціальних мережах, використовуючи логістичні послуги Нової пошти для доставки замовлень. У планах – організація екскурсій на ферму, що стане додатковим джерелом доходу та рекламою для їхньої продукції.

Основною проблемою ферми залишається кормова база. Хоча фермери отримали силос для корів від проекту, потреба в кормах залишається актуальною, оскільки корми необхідні постійно (Проект «Сімейні молочні ферми», 2024).

Сімейна молочна ферма «Папики» відома виробництвом молока екстра-класу. Власники господарства, Наталія і Дмитро Кушніри, утримують 21 голову великої рогатої худоби, з яких 12 – корови. Ідея створення ферми виникла, коли родина почала замислюватися про здорове та безпечне харчування. Основною мотивацією, крім отримання прибутку, було забезпечення родини безпечними продуктами.

На базі ферми «Папики» в селі Дерно створено навчальний центр. У планах господарів – організація школи сімейного фермерства, розвиток агротуризму з прогулянками на велосипедах, конях, бричках по урочищу «Папики», екскурсії історичними місцями громади та реалізація власної продукції (Проект «Сімейні молочні ферми», 2024).

Сімейна ферма «Марківчанка», власник Руслан Обухівський, с. Марківка Житомирської області. Молочна ферма на 40 корів. Хочуть наростити дійну череду спершу до 50 голів, а згодом до 100–150 корів, заготовляти корми на продаж та відкрити нетельне господарство. Головною складністю стала закупівля продуктивної худоби (Проект «Сімейні молочні ферми», 2024).

Фермери наразі, крім збуту на молокозаводи, продають свою продукцію на місцевих ринках, переробляють на сир і молоко продукти. Займаються автоматизацією праці. Це дає змогу покращити якість молока та

виробляти власну продукцію зі збільшеною доданою вартістю.

Криза, спричинена воєнною агресією, підкреслила переваги бізнес-моделі проекту. Невеличкі ферми виявилися мобільнішими для переміщення в безпечні регіони і менш вразливими під обстрілами, оскільки розташовані в різних місцевостях. Вони не залежать від наявності великої кількості земель і не страждають від дефіциту персоналу через евакуацію. Навіть якщо зазнають руйнацій або пошкоджень, наслідки не є такими масштабними, як у випадку з промисловими фермами.

Діяльність особистих селянських господарств та інших малих форм аграрного підприємництва спрямована на формування продовольчої безпеки на місцевому рівні. Значна частина мають у користуванні два і більше гектарів і фактично є фермерськими господарствами. Це не лише господарська практика, а й спосіб життя та зайнятість, тобто соціальна модель господарювання.

Сімейні фермерські господарства – гаранті продовольчої безпеки, передусім на рівні сім'ї та на рівні громад. Тому в перспективі стратегічний напрям господарювання на селі – фермерство, яке потребує інституційної, організаційної й економічної підтримки.

У контексті воєнного конфлікту розвиток сімейних фермерських господарств буде стратегічно важливим завданням для забезпечення продовольчої безпеки, економічної стійкості країни та підвищення добробуту населення.

В умовах воєнних дій необхідні заходи для успішного розвитку сімейного фермерства, що передбачає допомогу фермерським господарствам у релокації виробництва, мобілізації ресурсів для відновлення пошкодженої інфраструктури. Крім того, сталий розвиток можливий за гарантованого доступу до ресурсів, зокрема до землі, фінансових послуг та ринків.

Згідно із законом України «Про державну підтримку сільського господарства України», сімейні фермерські господарства, зареєстровані платниками єдиного податку четвертої групи, отримують додаткову фінансову підтримку. Ця підтримка передбачає доплати для застрахованих осіб, які є

членами або головою сімейного фермерського господарства, на сплату єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування протягом десяти років за регресивною шкалою. Фінансування здійснюється за рахунок коштів, передбачених у Державному бюджеті України, а порядок надання цієї підтримки визначає Кабінет Міністрів України.

Відповідно до положень Закону України «Про фермерське господарство» та інших аграрних правових актів, закладаються основи для створення перспективних сімейних фермерських господарств. Однак аналіз правових документів та практичний досвід свідчать про те, що цих заходів недостатньо, а деякі з них мають обмежений вплив на розвиток системи сімейного фермерства. Зокрема вимога Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств», що платниками єдиного податку четвертої групи, можуть бути лише господарства, які займаються виключно вирощуванням, відгодівлею, збиранням, виловом, переробкою та продажем власно вирощеної або відгодованої продукції, не відповідає світовій практиці. Часто сільські домогосподарства мають додаткові джерела доходу, які забезпечують їхню економічну стійкість.

Вимога Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» щодо заборони використання праці найманих осіб – необґрунтована. Водночас Закон України «Про фермерське господарство» дозволяє сімейним фермерським господарствам залучати інших громадян для виконання сезонних та спеціалізованих робіт, які потребують особливих знань або навичок.

Спірною є також вимога обмеження площі сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду до 20 гектарів у власності чи користуванні членів фермерського господарства для тих, хто бажає долучитися до категорії сімейних фермерських господарств, які підпадають під четверту групу платників податків як фізичні особи-підприємці.

По-перше, в багатьох сумарна площа земельних ділянок сільськогосподарського призначення членів однієї сім'ї, що перебуває у їхній власності, перевищує цей розмір.

По-друге, така площа землі не завжди може забезпечити дохід для проживання членів сім'ї. Необхідно збільшити верхню межу хоча б до 50 га або до рівня середньої по фермерських господарствах.

Основним джерелом формування сімейних фермерських господарств є особисті селянські господарства. Наявні правові акти щодо розвитку сімейних фермерських господарств, як правило, сформовані на підтримку вже наявних сімейних фермерських господарств. Поза увагою залишаються процеси, які мали бути спрямовані на трансформацію особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства. Крім того, необхідні дії, спрямовані на освітні процеси стосовно інформованості населення про можливості і переваги створення сімейних господарств через дорадчу підтримку участі в реалізації державних та місцевих програм. Державна політика розвитку сімейних фермерських господарств мусить бути комплексною, системною і прогнозованою. Основними причинами, що стримують розвиток сімейних фермерських господарств, є відсутність послідовної державної політики, спрямованої на сталий сільський розвиток (Лупенко, Ю., Шпикуляк, О., Малік, М., Ксенофонтова, К. та Морозова, А., 2023). Стратегічні напрями розвитку системи сімейних фермерських господарств – насамперед суспільний пріоритет визнання сімейних ферм основою аграрної політики країни. Сімейні фермерські господарства можуть досить швидко адаптуватися до кризових і кон'юнктурних змін, тож вважаються наймобільнішими суб'єктами агропродовольчого ринку. Мобільність проявляється у здатності, що підтверджено воєнним станом країни, змінювати напрямки діяльності, постійно працюючи над упровадженням інновацій. Прикладом може бути ферма «Карпусь», яка вирощує овочі. Ферма використовує нові відносини із споживачами укладанням угоди поставки продукції з попередньою оплатою вартості на тривалий час і вибору безпосередньо з поля (Лупенко, Ю., Шпикуляк, О., Малік, М., Ксенофонтова, К. та Морозова, А., 2023).

Кластер «Натуральне молоко», що підтримується ТОВ «УкрМілкІнвест», сприяє розвитку сімейних фермерських господарств. Проект орієнтований на розвиток молочного тваринництва через допомогу у створенні сімейних ферм на 10–15 корів. На березень 2023 року проект охоплював 12 регіонів і 173 сімейні ферми (Лупенко, Ю., Шпикуляк, О., Малік, М., Ксенофонтова, К. та Морозова, А., 2023).

Звичайно, успішно розвиваються сімейні ферми за наявності державної підтримки у вигляді грантів. У березні 2023 року за програмою «Є-робота» Міністерства аграрної політики та продовольства України 11 господарств отримали гранти на розвиток тепличного господарства на 76,90 млн грн (18,93 га), з них п'ять фермерських господарств. На 04 липня 2024 року кількість господарств, які одержали гранти, утворила вже 52 господарства на 271,35 млн грн (64,85 га), з них 19 фермерських господарств, п'ять ФОП.

Також гранти надавали для створення/розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства. На 04 липня 2024 року гранти надано 184 господарствам на 794,6 млн грн (2608,55 га), з них 64 фермерським господарствам, 24 ФОП (Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2024).

Окрім прямої державної підтримки розвитку фермерських господарств, стимулюючим ефектом є й громади, їхня економічна активність (проект «Згуртовані громади», що сприяє діяльності сімейних ферм щодо сталого розвитку сільських територій (Agronews.ua, 2022)).

Успішне функціонування фермерських господарств залежить і від організаційної та організаційно-правової форми господарювання (Agroportal.ua, 2022). Як показує практика, на темпи розвитку сімейних фермерських господарств впливає організаційно-економічне забезпечення формування інтегрованих коопераційних структур. Враховуючи складнощі з організацією кооперативів, з огляду на такі інституційні умови, доцільним стимулюючим напрямом можуть стати специфічні інтегровані структури. Форма простої кооперації – прості договірні товариства. Такі організаційні структури здатні стимулювати діяльність фермерських сімейних господарств за рахунок об'єднання ресу-

рсів з метою виконання господарських завдань розвитку підприємницької діяльності.

Одним із напрямів стимулювання розвитку сімейних фермерських господарств через розширення доступу до організованих ринків сільськогосподарської продукції продовольства є формування кооперативних організацій. Особливого значення цей напрям набуває з отриманням Україною статусу кандидата на вступ до Європейського союзу (Agroportal.ua, 2022). Тут важливе формування експортних партій продукції за європейськими стандартами. Окремі селянські фермерські господарства не зможуть забезпечити цю вимогу без кооперації. Зазначені інтеграційні структури можуть слугувати дієвим чинником розширення фермерства, сприяючи виходу на організований ринок нарощення продукції з доданою вартістю та скороченням безробіття на селі. За останні десять років сільське населення скоротилося на 1 млн 970 тис. чоловік (Лупенко, Ю. О., Шпикуляк, О. Г. та Малік, М. Й., 2023).

До стратегічних напрямків стимулювання розвитку СФГ можна віднести і впровадження виважених правил ринкового обігу земель та сприяння процесу реєстрації господарств, які перебувають у «сірій» зоні і є високотоварними.

Фермерський уклад зазнає подальшої трансформації, спостерігаються накопичення капіталу й відбір господарств ринком. Відбувається своєрідний природний відбір. Деякі господарства (сімейні ферми) функціонують лише доти, доки можлива неформальна діяльність у «сірій» зоні ринку. Частина власників господарств має основну роботу (вчителі, працівники місцевих органів влади тощо), а фермерство для них – додаткове джерело доходу, тобто ситуативний вид діяльності.

На «сірому» ринку діють зовсім інші правила взаємодії, які є згубними для таких господарств. Вони значно втрачають у доходах і не можуть претендувати на державну підтримку через відсутність документального підтвердження їхнього існування та походження продукції. За формалізації такі господарства не зможуть конкурувати на рівних умовах.

Сімейні фермери «сірого» типу – це гібридні господарства, які балансують між статусом особистого селянського gospodar-

ства і сімейної ферми. Основна проблема полягає в тому, що їхні власники часто не мають мотивації набувати певного статусу та офіційно інтегруватися в організований ринок.

Інституційні особливості та специфіка «сірого» фермерства охоплюють декілька ключових аспектів:

- земля орендується на основі взаємної довіри між родичами чи знайомими, без документальної фіксації, що впливає на розмір орендної плати;
- широке використання прихованих схем для постачання ресурсів, виконання робіт і реалізації продукції, що супроводжується непрозорим ціноутворенням;
- діяльність зосереджена виключно на рослинництві та вирощуванні традиційних культур;
- роботи виконують у формі кооперації без створення офіційних кооперативів або товариств;
- відсутність бажання формалізуватися через недовіру до держави та звичку працювати в «тіні».
- реалізація продукції через посередників (Шпикуляк О. та Малік М., 2023).

Висновки. У світовій практиці сімейні фермерські господарства становлять основну частину аграрних підприємств, забезпечуючи до 80 % продовольства. Важливість підтримки сімейних ферм наголошена в численних міжнародних програмах, зокрема в «Десятилітті сімейних фермерських господарств», ініційованому ООН. Сімейна ферма, як інституційна одиниця ринку, може значно вплинути на підвищення соціально-економічного добробуту селян, сприяти розвитку сільських територій та формуванню соціального капіталу. Ефективність сімейного фермера проектується на процеси становлення середнього класу на селі, міцних сільських громад та унормовує пріоритетні цілі сталого розвитку сільських територій. Результати нашого дослідження підтверджують важливість державної підтримки для розвитку сімейних фермерських господарств в Україні, особливо в умовах воєнного стану та євроінтеграційних викликів.

Розвиток сімейних фермерських господарств стимулюється створенням комплексних умов для добровільної трансформації особистих селянських господарств у сімейні

фермерські. Це передбачає набуття статусу юридичної особи або фізичної особи-підприємця, які виробляють сільськогосподарську продукцію, та інтеграцію в аграрний ринок. Близько 20 % особистих селянських господарств, які використовують земельні ділянки, відповідають міжнародним стандартам виробників товарної сільськогосподарської продукції та фактично діють як сімейні господарства. За сприятливих умов (податкові пільги, участь у державних планах тощо) близько 200 тис. особистих селянських господарств, що володіють земельними ділянками понад два гектари, могли б набути статусу суб'єкта підприємницької діяльності (сімейних ферм) та бути повноцінними учасниками аграрного ринку у відповідь на сучасні виклики й умови військового конфлікту.

На розвиток сімейного фермерства негативно впливають кризові явища, зумовлені воєнною агресією російської федерації. Крім того, спостерігаються зменшення кількості сільського населення, скорочення зайнятості, фінансові ускладнення.

Стратегічними напрямками стимулювання розвитку сімейних фермерських господарств є надання пріоритетності розвитку та забезпечення суспільного визнання сімейного фермерства як основи аграрного устрою країни. Необхідні державні довгострокові програми та грантове ресурсне забезпечення запланованих заходів державної підтримки в обмін на зобов'язання створення сімейних фермерських господарств, а також організаційна та консультаційна підтримка для створення та функціонування сімейних ферм. До стимулювання трансформацій особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства можна віднести: надання одноразової державної підтримки на започаткування сімейного фермерського господарства; запровадження системи державних кредитних гарантій; звільнення від оподаткування СФГ на період становлення (п'ять років); стимулювання кооперування сімейних фермерських господарств; задоволення освітніх потреб та забезпечення наукового супроводу їхньої діяльності. Формування сімейного фермерства має декілька ключових аспектів: правовий рівень: створений на основі відповідних законів і нормативних актів; ринковий рівень:

багато сімейних фермерів досі діють у «сірій» зоні, без офіційного оформлення як підприємницькі суб'єкти; суспільний рівень: визнаний як мотивований вид господарської діяльності; економічний рівень: малі форми господарювання стають економічно стійкими та визнані здатними забезпечувати додатковий дохід. У післявоєнній відбудові аграрної економіки сімейні фермерські господарства будуть найадаптованішими до умов та основними суб'єктами у формуванні стратегії реалізації програм розвитку органічного землеробства та розвитку циркулярної економіки.

Основні висновки нашого дослідження узгоджуються з попередніми напрацюваннями авторів статті, а також дослідженнями, проведеними іншими, як українськими, так і міжнародними науковцями.

Результати наукового пошуку позиціоновані в рамках досліджень відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» за темою: «*Формування організаційно-економічних заasad розвитку підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції в умовах воєнного стану і повоєнних трансформацій*».

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

Губені, Ю. Е., 2022. Підприємництво: доступно, стисло для жителів села. Інформаційна брошура. Львів: КП «Кам'янка-Бузька районна друкарня».

Державна служба статистики України, 2023 [online] Доступно: <https://www.ukrstat.gov.ua/> [Дата звернення 12 липня 2024].

Лупенко, Ю. О., Малік, М. Й. та Мамчур, В. А., 2019. *Планування виробництва продукції сімейної ферми*. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ».

Лупенко, Ю. О., Шпикуляк, О. Г. та Малік, М. Й., 2023. Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу та перспективи повоєнного відновлення України. *Аграрна економіка*, 16 (1–2), с. 9–22.

Лупенко, Ю. О., Шпикуляк, О. Г., Месель-Веселяк, В. Я. та ін., 2019. *Перспективні форми організації господарської діяльності на селі*: наукова доповідь. Київ: ННЦ «ІАЕ», с. 68.

Лупенко, Ю., Шпикуляк, О., Малік, М., Ксенофонтова, К. та Морозова, А., 2023. Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу та реалізації перспективи повоєнного відновлення України. *Аграрна економіка*, 16 (1–2), с. 9–22. DOI: <https://doi.org/10.31734/agrarecon2023.01-02.009>. [online] Доступно: http://agrarianeconomy.lnup.edu.ua/images/docs/ae_2023_16_1-2/AE-16_1-2_2.pdf [Дата звернення 12 липня 2024].

Малік, М. Й. та Мамчур, В. А., 2020. Соціально-економічна орієнтація сімейних фермерських господарств у підприємницькій діяльності. *Економіка АПК*, 9, с. 30–35.

Малік, М. Й., Шпикуляк, О. Г. та Мамчур, В. А., 2020. Реалізація цілей сталого розвитку України в контексті трансформації особистих селянських господарств в сімейні фермерські. *Економіка природокористування і сталий розвиток*, 7 (261), с. 21–31.

Малік, М. Й., Шпикуляк, О. Г., Мамчур, В. А. та Авраменко, Ю. О., 2019. *Тенденції розвитку сімейних фермерських господарств*. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ».

Малік, М. Й., Шпикуляк, О. Г., Мамчур, В. А. та Авраменко, Ю. О., 2019. *Інституційно-правове забезпечення розвитку сімейного фермерства в Україні*. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ».

Малік, М. Й., Шпикуляк, О. Г., Шеленко, Д. І., Дюк, А. А. та Морозова, А. М., 2023. Фермерські господарства як чинник розвитку сільських територій. *Український журнал прикладної економіки та техніки*, 8 (2), с. 199–206. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-2-29> [online] Доступно: http://www.ujae.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/ujae_2023_r02_a29.pdf [Дата звернення 12 липня 2024].

Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2023. *Звіт щодо погоджених проектів будівництва модульної теплиці з метою надання грантів для створення або*

розвитку тепличного господарства станом на 02 березня 2023 року.

Організація сімейних фермерських господарств: методичні рекомендації / укладачі Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк та ін., 2020. Київ: ННЦ «ІАЕ».

Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 31.03.2016 № 1067-VIII [online] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-19#Text> [Дата звернення 12 липня 2024].

Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 10.07.2018, № 2497-VIII [online] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19#Text> [Дата звернення 12 липня 2024].

Проект «Сімейні молочні ферми», 2023 [online] Доступно: <https://smf.org.ua/about-project/> [Дата звернення 12 липня 2024].

Фрідріх, Ліст, 2021. *Національна система політичної економії* / переклад з німецької М. Гавриш. Київ: Наш формат.

Чандрен, Наїр, 2020. *Держава сталого розвитку. Майбутнє урядування, економіки та суспільства* / пер. з англ. Ірина Грановська. Київ: Наш формат.

Шпикуляк, О. та Малік, М., 2023. Інституційний потенціал фермерства у розвитку підприємницької діяльності на селі. *Організаційно-економічні та соціальні складові розвитку підприємництва*: збірник праць. Львів: ЛНУП, с. 69–71 [online] Доступно: <http://www.new.lnau.edu.ua/> [Дата звернення 12 липня 2024].

Шпикуляк, О. та Малік, М., 2023. *Розвиток фермерських господарств у сучасних умовах функціонування аграрного сектору економіки України*: колективна монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ».

Шпикуляк, О. Г. та Алексеєва, О. В., 2021. Розвиток фермерських господарств в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення. *Економіка АПК*, 4, с. 95–107 [online] Доступно: http://www.eapk.org.ua/sites/default/files/eapk/2021/04/ekonomikaapk_2021_04_p_95_107.pdf [Дата звернення 12 липня 2024].

Шпикуляк, О. Г., Алексеєва, О. В. та Ксенофонтowa, К. Ю., 2022. Організаційно-економічні пріоритети розвитку сімейних фермерських господарств у контексті зайнятості населення. *Домінанти розвитку HR-інжинірингу, економіки і бізнесу у XXI столітті в умовах перманентної трансформації національної і світової економік*: збірник праць. Вінниця: Нілан-ЛТД, с. 168–170. [online] Доступно: https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/_HR2022.doc_removed.pdf [Дата звернення 12 липня 2024].

Шпикуляк, О. Г., Беженар, І. М. та Білокінна, І. Д., 2023. Сучасні тенденції розвитку органічного виробництва в аграрному секторі і фермерських господарствах. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*, 8. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-8-04-04>. [online] Доступно: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-8-04-04/2023-8-04-04> [Дата звернення 12 липня 2024].

Шпикуляк, О. Г., Пугачов, М. І. та Ксенофонтowa, К. Ю., 2024. Розвиток підприємницької діяльності фермерських господарств на засадах Європейського Зеленого курсу за умов інституційного впливу воєнного стану. *Цифрова економіка та економічна безпека*, 2 (11), с. 275–282. DOI: <https://doi.org/10.32782/dees.11-45>. [online] Доступно: <http://dees.iei.od.ua/index.php/journal/article/view/369/356> [Дата звернення 12 липня 2024].

Юнікасоль, 2023. [online] Доступно: <https://unicasol.smfua.com/> [Дата звернення 12 липня 2024].

Agronews.ua, 2023. *В Україні реалізують проект спрямований на економічну активність громад під час війни* [online] Доступно: <https://agronews.ua/news/v-ukrayini-realizuyut%CA%B9-proekt-spryamovanyu-na-ekonomichnu-aktyvnist%CA%B9-hromad-pid-chas-viynu/> [Дата звернення 12 липня 2024].

Agroportal.ua, 2023. На шляху до членства в ЄС: які можливості отримає аграрна галузь

[online] Доступно: <https://agroportal.ua/publishing/lichnyi-vzglyad/na-shlyahu-do-chlenstva-v-yes-yaki-mozhливosti-otrimuye-agrarna-galuz> [Дата звернення 12 липня 2024].

Ahmad, S., Smale, M., Theriault, V. and Maiga, E., 2023. Input subsidies and crop diversity on family farms in Burkina Faso. *Journal of Agricultural Economics*, 74 (1), pp. 237–254. DOI: 10.1111/1477-9552.12504. [online] Available at: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85135255762&doi=10.1111%2f1477-9552.12504&partnerID=40&md5=8f> [Accessed July 12, 2024].

FAO и ВОЗ, 2019. *Десятилетие семейных фермерских хозяйств организации объединенных наций 2019–2028. Глобальный план действий*. [online] Доступно: <https://www.fao.org/3/ca4672ru/ca4672ru.pdf> [Accessed July 12, 2024].

FAO, 2019. *United Nations Decade of Family Farming 2019-2028*. [online] Available at: <https://www.fao.org/family-farming-decade/home/en/> [Accessed July 12, 2024].

FAO, 2021. Family Farming Knowledge Platform. [online] Available at: <https://www.fao.org/family-farming/home/en/> [Accessed July 12, 2024].

Galdeano-Gómez, E., Aznar-Sánchez, J. A. and Pérez-Mesa, J. C., 2013. Sustainability dimensions related to agricultural-based development: The experience of 50 years of intensive farming in Almería (Spain). *International Journal of Agricultural Sustainability*, 11 (2), pp. 125–143. DOI: 10.1080/14735903.2012.704306. [online] Available at: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84876954793&doi=10.1080%2f14735903.2012.704306&partnerID=40> [Accessed July 12, 2024].

Lin, Y. and Li, C., 2023. Does rural e-commerce agglomeration help expand family farms' size? Evidence from Taobao villages in China's Yangtze River Delta. *Electronic Commerce Research*, 23(3), pp. 1731-1752. DOI: 10.1007/s10660-023-09735-z. [online] Available at: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85164514543&doi=10.1007%2fs10660-023-09735-z&partnerID=40&md5> [Accessed July 12, 2024].

Malik, M., Kravchenko, S., Diuk, A., Malik, L. and Nechyporenko, M., 2023. Development of micro-entrepreneurs in agriculture in wartime conditions. *Ekonomika APK*, 30 (2), pp. 10–23. [online] Available at: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85191873327&doi=10.32317%2f2221-1055.202302010&partnerID=40&md5=10.32317/2221-1055.202302010> [Accessed July 12, 2024].

Malik, M., Shpykulyak, O., Kravchenko, S., Malik, L. and Yuzhykova, V., 2023. Farm activities in wartime conditions. *Ekonomika APK*, 30 (1), pp. 40–50.

Milkua, 2023. *Головна стратегія ООН на наступні 10 років - сімейні ферми* [online] Доступно: <http://milkua.info/uk/post/golovna-strategia-oon-na-nastupni-10-rokiv-simejni-fermi> [Дата звернення 12 липня 2024].

Wu, F., Guo, X. and Guo, X., 2023. Cooperative membership and new technology adoption of family farms: Evidence from China. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 94 (3), pp. 719–739. DOI: 10.1111/apce.12433. [online] Available at: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85160620175&doi=10.1111%2fapce.12433&partnerID=40&md5=9701ee> [Accessed July 12, 2024].

Стаття надійшла 26.09.2024

